

УДК 94(477):821.161.2

Віктор КороткийКиївський національний університет
імені Тараса Шевченка**ІВАН ФРАНКО І ХЛОПОМАН
ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ**

Анотація. У статті проаналізовано погляди Івана Яковича Франка на постать лідера руху хлопоманів, а згодом видатного вітчизняного ученого і громадського діяча Володимира Боніфатійовича Антоновича.

Ключові слова: Франко Іван Якович, Антонович Володимир Боніфатійович, рух хлопоманів.

Wiktor Korotkyj. Iwan Franko i chłopoman Wołodymyr Antonowycz. W artykule rozpatrują się poglądy Iwana Jakowycza Franki na postać lidera ruchu chłopomanów, a później wybitnego badacza ojczystego i działacza publicznego Wołodymyra Antonowycza.

Słowa kluczowe: Iwan Jakowycz Franko, Wołodymyr Antonowycz, ruch chłopomanów.

Viktor Korotkyj. Iwan Franco and chlopoman Volodymyr Antonovych. In the article the looks of Ivan Franco are analyzed to the figure of leader of motion of chlopomans, and afterwards prominent home scientist and public figure Volodymyr Antonovych.

Key words: Ivan Franco, Volodymyr Antonovych, motion of chlopomans.

Іван Якович Франко належав до когорти українських діячів, що серед перших намагалися зрозуміти як сутність руху хлопоманів, так і завдання, які вони перед собою ставили. У цьому зв'язку правомірно виникає декілька супутніх питань. Перше з них стосується причин зацікавлення Каменяря цим рухом та його учасниками. Друге — пов'язане з джерелами його відомостей про хлопоманство та хлопоманів. Відразу застерігаємо, що відповіді на ці питання не є простими і однозначними через обмаль необхідної інформації та її розпорошеність.

Відповідь на перше питання слід шукати в публікаціях Івана Яковича і особливо тих, де згадуються хлопомани (це переважно праці, присвячені історії української літератури). Основну увагу їх автор зосереджує на характеристиках окремих хлопоманів, залишаючи дещо осторонь історію їх руху. Хлопомани і хлопоманство як явище аналізуються Каменярем у контексті розвитку українського літературного життя 1860-х років через призму діяльності часопису «Основа», який виходив у столиці Російської імперії упродовж 1861–1862 років. Загалом І. Франко більше писав про діяльність окремих хлопоманів, ніж про їхній рух. На перше місце серед них він ставив Володимира Боніфатійовича Антоновича. Про нього він і написав чи не найбільше з-поміж усіх хлопоманів, але вже як про діяча українства, а не хлопоманства.

Відповісти на друге питання набагато складніше. Для об'єктивної відповіді на нього потрібно опрацювати і проаналізувати усю наявну спадщину Каменяря (як опубліковану, так і рукописну), відтворити коло його читання і листування, переглянути список книг особистої бібліотеки та спогади сучасників.

Відомості про хлопоманів і хлопоманство (саме така послідовність видається нам правомірною) І. Франко одержував з найрізноманітніших за походженням, характером, змістом і мовою джерел. Найважливіша частина інформації про рух хлопоманів була отримана ним від самих хлопоманів, яких він знав особисто (Володимир Антонович, Кость Михальчук) чи з якими листувався (Борис Познанський). Йому були відомі публікації самих хлопоманів про цей рух, а також спогади його учасників (приміром К. Михальчука і Б. Познанського). Все вище окреслене прислужилося досліднику для формування власного уявлення про цей рух.

На розуміння Каменярем хлопоманства як суспільного руху та його провідних діячів, безумовно, вплинула позиція Михайла Петровича Драгоманова, висловлена в його публіцистичних і наукових працях, а також у листуванням з І. Франком. Не слід залишати поза увагою погляди на хлопоманів Михайла Сергійовича Грушевського, який, формуючи концепцію історії українського національного руху, знайшов у ній місце і для хлопоманів. Припускаємо, що у поле зору І. Франка потрапляла й інформація про хлопоманів, яка походила й з інших джерел. Це були праці російських (Олександр Пипін) і польських науковців. Івану Яковичу була відома також просвітницька діяльність польських хлопоманів у Галичині, які потрапили туди після поразки польського повстання 1863–1864рр. Але ці питання, як і загалом тема Франко і хлопомани, потребують додаткового поглибленого вивчення.

Ми зупинимося лише на загальних характеристиках руху хлопоманів, оприлюднених у декількох літературознавчих працях І. Франка та на його оцінках і характеристиках лідера цього руху, найвідомішого хлопомана — Володимира Боніфатійовича Антоновича. Почнемо з Франкових оцінок В. Антоновича, зробивши попередньо невеличкий екскурс в історію їх взаємин, відтворивши у найзагальніших рисах (за допомогою листів Каменяра) контекст у якому розпочиналася співпраця.

Іван Франко листувався з очільником хлопоманів і лідером українофілів. Це листування містило чимало нині втраченої інформації про ці взаємини. На жаль, воно не стало предметом спеціального повноцінного дослідження. Для підтвердження наявності такого листовного комунікування наведемо декілька прикладів. У листі до М. Драгоманова від 4 грудня 1883 р. читаємо: «До Антоновича написав я приватно» [9, с. 384]. З чергового листа Каменяра до Михайла Петровича від 17 листопада 1885 р. дізнаємося: «Володимир Боніфатійович Антонович не пише нічого» [9, с. 574]. Отже, раніше листи від В. Антоновича він одержував. 9 січня 1886 року він знову інформував свого ідейного наставника: «Лист до Антоновича послав через руки Тр[егубова]» [10, с. 12].

У листі до Федора Кіндратовича Вовка від 23 лютого 1880 р. Іван Франко оприлюднив мрію: «Ми все тут ще всі живемо в тій надії, що нам швидше чи пізніше удасться закласти газету і бодай на перший раз зискати до сього підмогу з України» [9, с. 236]. Омріяна газета і сподівання на допомогу з Наддніпрянської України не давали йому спокою. Він ділився з Ф. Вовком своїми переживаннями через повну безвихідь: «Може бути, що се надія пуста — і так пише мені Павлик — що ви, мот, самі на свої гроші друкуйте. Та на чії ще, коли нас усього кількоро люда,

та й то таких, що частенько піст держать і вічну тверезість. А якби була бодай на разі підмога, то, чень же, відтак найшлись би пренумеранти [передплатники. — Автор]. Я кажу, може бути, що думка про підмогу — ілюзія, але що діяти, коли тота ілюзія одна ще підтверджує надію на газету. А поки газети нема, то й живішого руху ніщо надіятися. Тепер кожний учиться сам про себе, хто економію, хто антропологію і проч., і який же рух?» [9, с. 236].

Бажання мати власну українську газету і пошуки фінансової допомоги на її видання у Наддніпрянській Україні неминуче орієнтувало І. Франка на В. Антоновича, який на той час був не лише одним із лідерів українського руху, але й найефективнішим організатором фінансової його підтримки. Іван Якович жалкував, що не матиме змоги зустрітися з київським професором особисто, коли той проїжджатиме через Львів взимку 1880 р. «Жаль, що самому мені не може буде бачитись з Антоновичем, — писав він Ф. Вовку. — Але я напишу писульку до нього і лишу чоловіка, котрий передасть і побалакає, що буде треба, — главное про бібліотеку і обіцяні нам книжки, а також про сподівану газету. Той саме чоловік буде й з вами переписуватись, т. е. буде тут получав листи від Вас (шліть на той саме адрес, що й досі)» [9, с. 238].

На початку січня 1881 р. Іван Франко повідомляв Михайла Драгоманова: «З проїжджим добродієм бачився і віддав Вашу карточку. Просив передати, що лист тільки один дістав у Венеції, петиції пришло, але пізніше, так як не швидко зможе їх добути. Переказав від Вас щодо посилки друків, котрі, скоро видобуду, та й зашлю Вам по часті. Щодо подорожі кого з нас у Київ виражався досить холодно, хоч, впрочім, не мав нічо проти того і просив заїжджати прямо до себе» [9, с. 264]. Упорядники тому Франкового листування припускали, що «проїжджим добродієм» був, очевидно, В. Б. Антонович, який проїздив через Львів, повертаючись в Україну. [9, с. 667].

У листі від 20 лютого 1881 р. І. Франко просив Михайла Івановича Павлика надіслати для журналу «Світ» «бодай деякі дані до життя і характеристики ось яких людей: Лисенка, Нечуя, Максимовича, Марка Вовчка, Антоновича, Добролюбова» [9, с. 272]. Наступного дня Іван Якович писав М. Драгоманову, що у розпорядженні гуртка, який утворився навколо «Світу», є фото В. Антоновича та інших діячів українства. Однак він бідкався: «Де розстаратись нотаток біографічних, самі не знаємо». [9, с. 274].

22 березня 1881 р. Каменярь інформував Михайла Петровича про надсилання примірників журналу «Світ» до Російської імперії, але подальша доля відправлених екземплярів йому була не відома. Тому, повідомляв він, до з'ясування обставин львів'яни «перестали висилати [«Світ». — Автор], крім у Київський університет» [9, с. 275]. Він жалівся М. Драгоманову: «Нам обіцяли й поміч з Києва (Антонович проїжджаючий), але й досі такого нічо, так само як і статей та дописів нема ніяких». [9, с. 275]. На закиди М. Драгоманова про невиразність і безбарвність «Світу» І. Франко погодився. Він лише додав: «Нема кому писати» [9, с. 275]. Далі пояснював: «Більша часть наших хиб і помилок походить не з злої волі, навіть не з боязні, а з немочі або невміння» [9, с. 276]. З метою покращення змістовної частини журналу його редакція планувала ще у 1881 р. «надрукувати в «Світі»

перевід монографійки Антоновича «Исследования о крестьянах Юго-Западной России» [9, с. 276-277]. Іван Якович вважав, що вона «штука, здається, гарна, і місця не забрала б багато, і навчаюча дуже» [9, с. 277]. На жаль, у журналі «Світ» цей матеріал надрукований не був.

На початку жовтня 1881 р. Каменяр написав Івану Михайловичу Белею про доцільність розміщення у «Світі» біографії В. Антоновича, а для її отримання вважав за потрібне звернутися до київського ученого [9, с. 289]. Наприкінці березня 1882 р., звертаючись до І. Белея, він рекомендував: «Пиши, серденько, до християн, най присилають дещо на «Світ», а то пропаде він, грішний, ні за собаку. Може би, Кониський або Антонович — адже щось хтось колись обіцяв». [9, с. 306].

23 грудня 1882 р. І. Франко написав М. Драгоманову з Нагуєвичів про початок роботи над історією української літератури і бідкався: «Тут у селі братися до опрацювання історії літератури не можна» [9, с. 241]. Він планував: «коли б удалось розкрутити дещо грошей, поїхати за паспортом у Росію, в Київ, і там одно те, що призбирати матеріали, а друге — обговорити всю річ з ученими і критичними людьми, яких у нас в Галичині нема» [9, с. 341]. Іван Якович ділився не лише своїми планами, але і сумнівами. «Не знаю тільки, — розмірковував він, — чи можна буде мені безопасно їхати в Росію. Добродій Антонович, будши у Львові, запрошував мене і говорив, що, діставшись до Києва, міг би я там хоч і в його домі пробувати спокійно, працюючи чи то в хаті, чи в бібліотеці. А паспорт я надіюсь дістати» [9, с. 342].

Підтвердження інформації про запрошення В. Антоновичем галицького дослідника погостити у себе знаходимо у листі І. Франка до М. Драгоманова від 27 жовтня 1883 р. «Я писав Вам ще навесні, — читаємо там, — що хотів би поїхати на Україну, зібрати матеріал до історії літератури. Отже ж план той відклав я та й відклав аж дотепер. Але тепер уже їду напевно, таки незабаром — паспорт готовий, гроші також, хоч і не багато (50 злотих ринських), та, чень, вистачить. Коли б Ваша воля була переказати туди що, — небудь або справити мене до яких людей, котрі помогли б мені не тільки зібрати матеріал, але й пізнати відносини та зв'язати які — небудь тривалі зв'язки, то я би був дуже вдячний. Я думаю заїхати прямо до Антоновича, він же й просив мене, будши тутечки» [9, с. 365].

У кінці січня 1885 р. І. Франко з надією повідомляв Климентину Карлівну Попович: «Сими днями я їду до Києва в справі видання газети і надіюсь, що та поїздка може мати великий вплив на цілу мою будучність» [9, с. 523]. Слід наголосити, що поїздка до Києва планувалася за найнесприятливіших для І. Франка обставин як у Львові, так і Галичині загалом. Він сам назвав це порою «загального острацизму, кинутого на мене» [9, с. 523]. А потім уточнив: «Та ні, не загального! Найкраща і найчесніша частина нашої молодезі, і навіть старших, суть за мною, і се не дає мені упадати духом і показує угризки та риття нашої староукраїнофільської кліки в тим смішнішим світі» [9, с. 523].

Поїздка до Києва була для Каменяра успішною. Вже 5 березня він писав М. Драгоманову зі Львова: «Київська громада поручила мені видати газету літературно-наукову-політичну, коли можна, вже від першого (13) цвітня і видавати її, не дразнячи московської власті, але й не оглядаючись на московську цензуру

так, як се роблять «Діло» і «Зоря»» [9, с. 525]. Громадяни «обіцяли на перший рік 1000 руб. підмоги і надто деякі праці» [9, с. 525-526]. Цим друкованим органом повинна була стати газета «Братство» програму якої Каменяр виклав у листі до Михайла Петровича [9, с. 528-529]. В іншому листі до М. Драгоманова І. Франко називає В. Антоновича серед тих киян — українців, котрі підтримують ідею нашої газети [9, с. 541].

Варто зазначити, що І. Франко постійно намагався залучити В. Антоновича до співпраці з галицькими періодичними виданнями. 11 жовтня 1884 р. у листі до Олександра Яковича Кониського він висловив бажання бачити Володимира Боніфатійовича серед співробітників «Зорі». Там читаємо: «Бажав би я з України мати й інших співробітників, котрі б хоч по одній статті в рік могли доставити» [9, с. 477]. 17 листопада 1885 р. у листі до М. Драгоманова він просив залучити до участі у виданні Олену Пчілку [псев. справжнє — Ольга Петрівна Косач] і нарікав: «Володимир Боніфатійович не пише нічого» [9, с. 574]. 9 січня 1886 р. він інформував політичного емігранта про те, що у листі до В. Антоновича «пригадав йому обіцянку написати статейку для “Зорі”» [10, с. 12].

Через посередництво В. Антоновича і Єлисея Кипріяновича Трегубова «Зоря», редагована І. Франком, одержувала у різний спосіб фінансову допомогу з Києва. Нею могла бути і передплата часопису. Так з листа до Ольги Федорівни Хоружинської від 14 лютого 1886 р. дізнаємося, що І. Франко одержував гроші з Наддніпрянщини, на які зробив передплату для Є. Трегубова і В. Антоновича «з грошей, давніше мені переданих» [10, с. 29]. Він також цікавився: «Кому більше пренумерувати [передплатити]. — Автор] — не знаю і прошу о адреси» [10, с. 29].

Дізнавшись від Василя Лукича [Володимира Лукича Левицького. — Автор.] про бажання останнього видавати у Стрию літературний альманах «Варта», І. Франко зголосився допомогти у цій справі. Окрім передачі редакції альманаху літературних матеріалів, автором яких він був, а також тих, що були у його розпорядженні, Іван Якович пообіцяв залучити до співпраці з «Вартою» відомих українофілів і колишніх хлопоманів «Комарова, Познанського, Антоновича і др.» [10, с. 71].

Каменяр також популяризував В. Антоновича як науковця через залучення його до участі в європейських наукових проектах, де він сам був задіяний. Так, наприклад, у березні 1888 р. І. Франко рекомендував Володимира Боніфатійовича (серед інших українських науковців) редактору чеського «Наукового словника» Йозефу Коржану з метою «ширше представити літературу, історію, культуру і етнографію русько-українського (малоруського) народу» [10, с. 147]. Він був переконаний, що представники вітчизняної науки «зуміли б цю частину нового словника представити набагато краще, ніж це мало місце в словнику Рігера» [10, с. 147].

Та і в самому «Науковому словнику», що почав виходити у Празі накладом Отто, І. Франко запланував розмістити статтю про В. Антоновича. Її автором він бачив М. Драгоманова, тому і звернувся саме до нього. У листі від 19 березня 1888 р. він просив для букви А написати ширшу замітку про київського професора [10, с. 152]. Через ряд причин М. Драгоманов не підготував довідки про В. Антоно-

вича. Тому 16 квітня 1888 р. І. Франко звернувся з аналогічним проханням до Ф. Вовка [10, с. 156]. Останній виконав запропоновану йому роботу. Написані ним статті для чеського енциклопедичного словника, серед них і довідка про В. Антоновича, зберігаються в особистому архіві Івана Яковича [10, с. 602].

Обставини склалися так, що деякий час І. Франко за власним бажанням був посередником між галичанами, Київською громадою і М. Драгомановим [9, с. 564]. Не останню роль у цьому відіграло його одруження з Ольгою Хоружинською — родичкою відомого дяча Старої Громади Єлисея Трегубова. Одним із найдостовірніших джерел інформації про стан справ у Наддніпрянській Україні стали особисті враження, які склалися у І. Франка в результаті поїздок до Російської імперії. Під час цих поїздок до Києва він часто зустрічався з В. Антоновичем, іноді виконував роль посередника. Так 20 травня 1886 р. він сповіщає Михайла Петровича про передачу киянам листа від нього та інформував, що «читали його Михальчук, Житецький і Антонович» [10, с. 62].

Листування Каменяря засвідчує, що він звертався до В. Антоновича з найрізноманітніших питань: як за допомогою, так і за порадами. Так, дізнавшись про скрутне матеріальне становище М. Драгоманова, «в котрім такий могутній дух [...] міг так угнутися, так ослабнути, так зневіритися в людях і в самім собі» [9, с. 590], він написав 28 грудня 1885 р. три листи на Вкраїну: до сестри Драгоманова, Трегубова і Антоновича. Саме ці люди, на думку І. Франка, не повинні були дати Михайлу Петровичу пропасти, враховуючи покладену на нього місію. Щоправда, Івану Яковичу не були відомі деталі зобов'язань перед політичним емігрантом цих трьох осіб, але він пригадав «їм се з Ваших [Драгоманова. — Автор.] слів» [9, с. 590].

Відповіді І. Франку від О. Пчілки і Є. Трегубова не забарилися. 9 січня 1886 р. він проінформував М. Драгоманова про одержаний з Києва лист і навіть переписав його частину у власному посланні до вимушеного емігранта [10, с. 12]. Реакція В. Антоновича на це послання залишилася для Івана Яковича не вповні зрозумілою. Київський професор допомагав галицькому публіцисту у підготовці його праць. Так разом з М. Драгомановим вони передали І. Франку деякі матеріали про життя Анатолія Свидницького, які редактор «Зорі» використав для примітки у редактованому ним часописі [10, с. 22].

Під час зустрічей І. Франко обговорював з В. Антоновичем найрізноманітніші питання, які іноді були далекими від науки і політики. Про це свідчить лист Івана Яковича до своєї майбутньої дружини О. Хоружинської зі Львова від 4 грудня 1885 р.. Каменяря писав: «В розмові з Володимиром Боніфатійовичем раз якось случайно зайшла бесіда на «Трегубовських баришень», він дуже хвалив Вас [...]» [9, с. 584].

І. Франко постійно цікавився станом справ В. Антоновича і повідомляв про це М. Драгоманова, виступаючи деякий час посередником у їх листуванні. 4 листопада 1885 р. він писав Михайлу Петровичу: «Лист Ваш одібрав і зараз же відписую. Антонович був у Львові з поворотом більше як 2 тижні і виїхав позавчора, т.е. в понеділок, дня 2/XI до Тернополя. В той сам день я послав Вам лист. Ваш лист він одержав. Так само казав мені, що справа, котру Ви робили через Белея — яка

справа, сього він мені не пояснював ближче, — полагоджена; видно, що се те саме, про що Ви питаєте. Я охотно приймусь посередництва, про котре Ви пишете» [9, с. 564]. 11 грудня того ж року він інформував політичного емігранта : «З Києва також нема ні вітру, ні хвилі, і вже з півтора місяця. Чую через Тернопіль: Володимир Боніфатійович смертельно недужий» [9, с. 588].

У січні 1887 р. Іван Франко просив дружину Ольгу, яка на той час перебула у Києві, написати : «що поробляє стара українська сім'я, Володимир Боніфатійович, Павло Гнатович [Житецький — Автор], котрому подякуй від мене за співомовки, і Науменко, і Михальчук і всі другі знайомі, котрим кланяйся від мене» [10, с. 100]. Проаналізувавши одержану від дружини інформацію, він припускав, що «Антонович, мабуть, зовсім усунувся набік, молодіж також у розстрой» [10, с. 104]. Принаймні так він написав М. Драгоманову 11 лютого 1887 р., посылаючись на інформацію одержану з Києва від дружини. Передаючи стан громадського життя у Києві, він лише констатував: «Про громадські діла також нічого мудрого не чути» [10, с. 104].

Поступово, через багато причин, особисте ставлення Івана Франка до Володимира Антоновича як людини, науковця і навіть громадського діяча почало змінюватись. Не останню роль у цій закономірній трансформації відіграв конфлікт між Старою Київською Громадою (уособленням якої для І. Франка виступав В. Антонович) та М. Драгомановим (його тогочасним ідейним наставником). Несприйняття Каменярем позиції Громади у ставленні до Михайла Петровича підсвідомо почало переноситись на особу Володимира Боніфатійовича.

Ситуація, що склалася у зв'язку з листом Дем'яна Гладилевича до В. Антоновича від 2 грудня 1887 р., засвідчила початок нового етапу взаємин київського професора і галицького публіциста. Нагадаємо, що лист Володимиру Боніфатійовичу, адресований на Університет св. Володимира, випадково потрапив до професора поліцейського права Афіногена Яковича Антоновича, який оприлюднив його в газеті «Киевское слово». Своєю чергою львівська москофільна газета «Червоная Русь» передрукувала матеріал «Киевского слова», повторивши звинувачення на адресу газети «Діло» у безпринципності і продажності. Ці публікації викликали жваву дискусію, у якій І. Франко також брав участь. Його лист до О. Кониського від 11 червня 1888 р. показує, що Івана Яковича більше цікавило питання збереження власного обличчя, ніж турбота про долю одного з провідних українофілів, який постійно перебував під поліцейським наглядом [10, с. 165-166]. У листі до М. Драгоманова І. Франко узагальнив власне розуміння ситуації, що виникла внаслідок публікації горезвісного документу, який походив з Галичини. Там читаємо : «Кониський поїхав до Росії спасати Антоновича від власного політикування». [10, с. 171].

Листи до М. Драгоманова унаочнюють накопичення у І. Франка стримано неприхильних оціночних характеристик В. Антоновича. Цей процес відбувався не без певного ідейного впливу Михайла Петровича, шляхи якого з колишнім співавтором і колегою по Університету св. Володимира з роками все більше розходились. Каменяр певний час був на боці М. Драгоманова, слідуючи у руслі його ідеології, допоки його спроби йти власним шляхом не віддалили і їх.

Еволюція теоретичних засад світогляду І. Франка вимагала критичної оцінки здобутків сучасників задля виборювання власного місця у широкому спектрі тогочасного культурного, наукового і громадського життя. Спектр проблем, довкола яких Каменярь вів полеміку, був досить широким. Про це свідчать як кількість критичних літературознавчих статей, написаних ним, так і його листування. Стаття київського професора, опублікована в львівській «Правді», також не уникла уваги І. Франка. Відповідаючи на питання Михайла Петровича щодо стану «Правди» він писав: «Про правду не пишу Вам нічого, бо відколи поїхав Кониський до Росії, я нікого з правдян не бачив і що з нею діється — не знаю. Як вам подобались Антоновича «Три національні типи»? Ми з жінкою осудили тут, що Антонович у Росії встидався б опублікувати таку річ, то й пхнув її в Галичину, подібно до тих «гріхів молодості», про котрі Ви згадуєте в “Споминах”» [10, с. 195]. Йшлося про статтю «Три національні типи народні», опубліковану В. Антоновичем в «Правді» (за 1888 р. Вип. 3) під псевдонімом «Низенко» і зневажливо оцінену Каменярем.

Навіть з огляду на критичне ставлення І. Франка до окремих праць В. Антоновича вони продовжували підтримувати приязні стосунки. Іван Якович відслідковував у Галичині статті, присвячені київському професору, і передавав їх останньому. Так 19 травня 1890 р. він повідомляв дружину — Ольгу Франко: «Роздобуду також н-р «Правди», де було про Антоновича, і виріжу тобі для нього ж» [10, с. 252]. Мова йшла про «Правду» (за 1890 р. Вип. 6), де була надрукована ювілейна стаття до 30-річчя наукової діяльності В. Б. Антоновича.

Взаємини І. Франка та В. Антоновича ще й досі не вивчені повною мірою і не вписані в контекст епохи. Ми також лише окреслюємо один з етапів цих взаємин за допомогою листів самого Каменяря. Саме це тло передувало появі праць І. Франка, у яких мають місце характеристики В. Антоновича і руху хлопоманів.

У 1926 р. Михайло Степанович Возняк уперше опублікував статтю І. Франка «Метод і задача історії літератури», яка орієнтовно датується 1890–1891 рр. У ній Іван Якович не зовсім правомірно писав про те, що довкола Михайла Драгоманова, який начебто був душею й провідником однієї з шкіл в українській національній літературі, «ґрунтувалися такі високоталановиті й широко, по-європейськи освічені люди, як Вол. Антонович, Т. Рильський, П. Житецький, Михальчук, брати Рудченки, Ф. Вовк, М. Лисенко і др.» [11, с. 20]. Таке твердження Каменяря, принаймні стосовно В. Антоновича, є помилковим. Він ніколи не ґрупувався довколо М. Драгоманова. Натомість навколо Володимира Боніфатійовича об'єднувалися спочатку хлопомани (з названих це К. Михальчук і брати Рильські), а згодом українофіли, до яких, своєю чергою, тяжів і Михайло Петрович. Він сам писав про це в своїх автобіографічних нарисах [див.: 3].

У статті «Українці», написаній І. Франком 1906 р., він піде ще далі і безпідставно перетворить В. Антоновича з «київського приятеля» М. Драгоманова у його «супротивника» [11, с. 191]. Спогади сучасників засвідчують, що навіть маючи ідейні розбіжності В. Антонович і М. Драгоманов завжди залишалися добрими приятелями, а не «супротивниками». Підтверджують це, наприклад, спогади доньки Володимира Боніфатійовича, яка разом з батьком відвідувала Михайла Петровича в еміграційний період [2, с. 66–83]. Про непрості взаємини між В. Ан-

тоновичем і М. Драгомановим нам уже доводилось писати [див.: 8]. Але В. Антонович принаймні ніколи не вважав М. Драгоманова своїм «супротивником».

Рукопис І. Франка «План викладів історії літератури руської. Спеціальної курси. Мотиви», датований кінцем 1894 — початком 1895 р., представляє В. Антоновича разом з М. Драгомановим дослідниками епосу українського козацтва [11, с. 43]. Козацтво характеризується ним так: «Організація та, наскрізь демократична, основана на принципах західного лицарства т.е. поперед усього — на широкім розвою особистої вдачі, відваги та сили...» [11, с. 43]. Далі у цьому «Плані...» Володимир Боніфатійович зараховується автором до «цілої плеяди молодих талантів» [11, с. 62], які розпочали свій шлях на сторінках петербурзької «Основи». Молодими талантами І. Франко називав «Ганну Барвінок, Стороженка, Кухаренка, Шейковського, Свидницького, Кониського, Руданського, Кулика, Александровича, Антоновича, Рильського і др.» [11, с. 62]. «Основа» розглядалася виразником «провідних ідей т. зв. українофільства, що [...] уперше висказало себе досить виразно» [11, с. 62].

На сторінках чеського журналу «Slovanský přehled», присвяченого «життю і значенню усіх слов'янських народів», у 1897–1899 рр. побачила світ стаття І. Франка «Українсько-руська (малоруська) література». У ній читаємо: «В 70-х роках [XIX ст. — Автор] справа української освіти стала на широких, європейських підвалинах завдяки поколінню молодих дослідників: Антоновича (історика і археолога), Драгоманова (етнографа і літературного критика), Чубинського (етнографа), Житецького (лінгвіста), Лисенка (музики)» [11, с. 85–86]. У цій статті В. Антонович постає молодим дослідником, істориком і археологом, у той час як М. Драгоманов виступає етнографом і літературним критиком.

1904 р. в «Энциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза та І. Єфрона з'явилася оглядова стаття І. Франка під назвою «Южнорусская литература». У ній була зроблена прийнятна для російського енциклопедичного видання характеристика хлопоманства. Припускаємо, що Каменярь усвідомлено написав лише те, що могло пройти через російську цензуру. З іншого боку, стаття засвідчує відсутність у автора необхідної кількості достовірної інформації, яка б дозволила йому відтворити сутність цього руху. Отже, самоцензура (через можливі цензурні утиски) і наявність цензури разом з неможливістю роздобути повноцінну інформацію про хлопоманство обумовили характер і наповнення статті Івана Яковича у частині, що стосувалася цього руху.

Проаналізуємо написане Каменярем про хлопоманство окремими частинами. В статті «Южнорусская литература» про передумови появи цього явища читаємо: «В Украине, под влиянием общего оживления, вызванного эпохой реформ, росло между тем национальное сознание; сливаясь с прогрессивными европейскими идеями, оно порождало среди молодежи стремление сблизится с простым народом и работать в его пользу» [11, с. 133].

Насправді витоки руху хлопоманів слід шукати не лише в явищах, які сприяли підготовці епохи буржуазних реформ, що почалися в Російській імперії селянською реформою 1861 р. Разом з тим вплив прогресивних європейських ідей на появу цього явища варто визнати. Прагнення молоді зблизитися з простим на-

родом напередодні і в ході буржуазних реформ також мало місце. Але про яку молодь ідеться : російську, українську, польську чи загалом молодь Російської імперії? Першою «пішла в народ» польська молодь з теренів України. Саме її польські шляхтичі презирливо назвали хлопоманами». Рух хлопоманів починався як рух польської молоді, яка намагалася зблизитися з українським селянством під час підготовки чергового повстання з метою вирішення польського питання.

Далі І. Франко стверджував: «У менее зрелых умов это стремление иногда принимало несколько карикатурный характер : свое сближение с народом молодые люди проявляли прежде всего тем, что надевали крестьянский костюм, подражали крестьянским манерам». [Там само. — С. 133.]. Можна погодитися з цією тезою дослідника української літератури. Адже слідом за поляками Правобережжя, а іноді навіть паралельно з ними, селянський і козацький одяг приміряла до себе і українська молодь з Лівобережної України. У деяких випадках носіння народного вбрання дійсно мало карикатурний характер.

Автор статті був переконаний, що носіння народного одягу молоддю з Правобережної України було «прямым продолжением традиции польских так называемых «Балагулов» конца 30-х и 40-х годов [XIX ст. — Автор], и здесь же для этого явления возникло название «хлопомании». В этом названии было нечто худшее, чем презрение польского шляхтича к мужицкому языку, костюму и манерам» [11, с. 133]. Не можемо погодитися з тезою І. Франка про хлопоманів як прямих продовжувачів традицій балагулів. Певна зовнішня схожість, яка, начебто, виявилася у носінні народного одягу, який, втім, в обох випадках був далеким від традиційного народного вбрання, оскільки поєднував елементи повсякденного і святкового селянського одягу з елементами шляхетського костюма, не є підставою вважати одних продовжувачами традицій інших. Досить прослідкувати ставлення до українського селянства балагулів і хлопоманів, щоб зрозуміти — це були відмінні за сутністю явища, які мали різну природу.

Продовжуючи характеристику хлопоманів, яка не була вповні об'єктивною, Іван Якович об'єднав разом явища різного порядку. Мається на увазі його бачення історії виникнення недільних шкіл. Він писав : «Когда молодежь от формальных подражаний перешла к действительному труду на пользу украинского народа, когда в Полтаве, Киеве и других городах возникли воскресные школы, где «хлопоманы», кроме чтения и письма, начали преподавать народу основния родной истории, когда, в следствие запроса со стороны этих школ, начали появляться элементарные учебники на украинском языке («Букварь» Шевченка, «Грамотка» Кулиша, «Щотница» Конисского и т.п.), польские душевладельцы всполошились; им начали мерещиться «гайдамацкие ножи», и они, сами приготовляясь уже к восстанию, поспешили обратиться к правительству с доносом на «хлопоманов», умышляющих якобы сепаратизм и социальную революцию. Они добились не только запрета невиннейшей «Грамотки» Кулиша, но даже срытия могилы Шевченка, в которой будто бы, припрятаны ножи для близкой резни» [11, с. 133].

Цитований вище фрагмент Франкової статті «Южнорусская литература» є одним з найпоказовіших у сенсі виявлення помилковості деяких тверджень кла-

сика української літератури. Спробуємо обґрунтувати власну тезу про недостовірність деяких посилів.

Один з найвідоміших українських літературних критиків помилково ставить знак рівності між хлопоманами і українофілами, вважаючи ці явища тотожними. Насправді всі хлопомани були українофілами, але не всі українофіли були хлопоманами. Слід наголосити, що починалася «хлопоманія» як рух польської молоді, яка, об'єднуючи довкола себе молодь українську, згодом влилася в українофільський рух, принісши в нього специфічне забарвлення і навіть формуючи один з його численних напрямків.

Характеризуючи українофільський рух серед київської молоді на початку 1860-х років ще М. Драгоманов звернув увагу на те, що гучний перед вакаціями 1863 року після них він «зовсім затих» [3, с. 149]. Як член Київської Громади, Михайло Петрович знав про її діяльність з власного досвіду, зсередини, тому його бачення стану організації є надзвичайно інформативним. Він засвідчував: «Потроху виявилось між нами два напрямки: один, котрий я знав, українофільський, а другий — хлопоманський (обидві назви взяті з ходячих прозвищ в московській і польській печаті). Перший виходив з культу національної одрубності українців і ставив у першу голову рівняти з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі версти. Другий ставив на першій плані українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент — і в той же час найбільш потребує для себе вслуги, — і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього і поступати в літературі вгору вкупі з ним (розвивати літературу знизу вгору). В такому поступанні ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостійну, але й живу українську культурну мову» [3, с. 151].

Недільні школи в Києві і школа в Полтаві, про які пише І. Франко, мале місце, але вони були організовані переважно українофілами, за підтримки офіційної російської влади, а не хлопоманами. Хлопомани мали у Києві свою окрему таємну школу, де навчали селянських дітей [4, с. 125–136]. Вони працювали на протигагу Товариству навчальної допомоги польському народу, яке у 1863 році опікувалося 43 польськими таємничими школами, що діяли у Київській, Волинській і Подільській губерніях. Польські студенти і вчителі, крім того, викладали і у недільних школах [7, с. 44–45]. Слід наголосити, що навіть офіційні недільні школи теж різнилися. Вони зазвичай підтримувалися місцевою владою, на протигагу духовенству, яке виступало за їх ліквідацію. Іван Якович не мав можливості розібратися у всіх хитросплетіннях освітнього руху Наддніпрянщини початку 1860-х років, тому з історією недільних шкіл він був обізнаний недостатньо глибоко.

Польські шляхтичі насправді були невдоволені і навіть налякані діями хлопоманів. Вони писали на них доноси, а деяких, зокрема В. Антоновича, викликали на шляхетський суд. Проти окремих хлопоманів були порушені карні справи, як у випадку з В. Антоновичем, але російські чиновники не побачили складу злочину у його діях [5, с. 21–39]. Борису Станіславовичу Познанському пощастило менше, і він поїхав на заслання. Така ж участь очікувала і братів Рильських. Костянтин Петрович Михальчук також перебував під слідством. До польського повстання

1863–1864 рр. російська влада використовувала хлопоманів і українофілів (різниця між ними влада майже не бачила) для боротьби з польськими впливами. Після польського повстання ситуація кардинально змінилась. Відтоді хлопоманів і українофілів російська влада почала вважати складовою частиною т.з. «польської інтриги», а тому переслідувала у найрізноманітніші способи.

Повертаємося до Франкового тексту фрагменту статті, де йдеться про хлопоманів, і зачитуємо його далі. Там читаємо: «Особенно сердило этих «охранителей» то, что среди польской молодежи многие увлеклись идеями прогресса и стояли против шляхты, а одна часть пошла еще дальше и требовала от украинских поляков обращения в украинцев и служения украинскому народу. Начало этому положили два талантливые и беззаветно предание своей идее юноши В. Б. Антонович и Ф. Рильский, которые в «Основе» мотивировали свою «Исповедь» ко всеобщему ужасу украинских поляков. Среди более старого поколения украинских деятелей не было человека, который бы умел поддержать эти новые течения» [11, с. 134].

З подібними оцінками одного із фрагментів історії хлопоманства, зокрема переходу частини хлопоманів в українство, загалом можна погодитись. Наголосимо лише, що шлях до українства для більшості з них був набагато складнішим і тернистішим. Для кожного він був індивідуальним, хоча включав зазвичай декілька сталих складових, які не мали чіткої хронологічної послідовності. Не усі дійшли до кінця шлях, який проходив через участь у польському національно-визвольному русі, захоплення козакофільством і хлопоманством, а далі прямував до українофільства [див.: 6].

Із невідомих причин автор енциклопедичної статті «Южнорусская литература» назвав В. Антоновича і Т. Рильського авторами «Исповеди» в «Основи». Тоді як Володимир Боніфатійович насправді опублікував в «Основи» полемічну статтю «Моя исповедь. Ответ пану Падалице» [1, с. 83–96], Тадей Рильський нічого на зразок «Сповіді» там не друкував.

Спірним вважаємо зауваження І. Франка про те, що представники старшого покоління українофілів не підтримали «эти новые течения», тобто хлопоманів і нового українофільства, які на той час перебували на стадії злиття. У подальших роботах, присвячених історії української літератури, він вважав хлопоманів 1860-х років частиною українофільського руху нової генерації. На підтвердження власної тези: «Среди более старого поколения украинских деятелей не было человека, который бы умел поддержать эти новые течения» він навів приклад Пантелеймона Олександровича Куліша. «Особливою ненавистю, — на його думку, — палав Куліш до нового українства 60-х років [XIX ст. — Автор.], що крутилося біля осіб Антоновича, Рильського, Чубинського, Лоначевського, Лисенка, Русова, Вовка і Драгоманова. Були в тім українофільстві зразу сильні козакофільські і гайдамацькі алюри, що виявилися ношенням ніби козацької одежі, демонстративним уживанням народної мови і співанням пісень кривавого, а іноді цинічного змісту. Були в тім козакофільські відгуки українсько-польського балагульства 40-х і 50-х років [XIX ст. — Автор.], але були також здорові зерна правдивої і щирої любові до народу, до його племінної традиції і минувшини, які незабаром видали багаті

плоди в розвою української історіографії, етнографії, археології і белетристики. Всього того не хотів бачити Куліш і до кінця життя лишився протестантом, глухим на голоси нової генерації» [11, с. 285–286].

Але не слід забувати, що окрім П. Куліша був ще Василь Михайлович Білозерський та Микола Іванович Костомаров, які попри усі власні негаразди підтримували українофільську молодь нової генерації. В. Білозерський, наприклад, друкував в «Основі» статті хлопоманів, зробивши її на деякий час їх трибуною.

В енциклопедичній статті «Южнорусская литература», аналізуючи стан української літератури, І. Франко декілька разів звертається до постаті В. Антоновича, проте позиціонував його по-різному. У 1860-х роках він постає хлопоманом, який задекларував власний шлях до українства на сторінках «Основі» своєю знаменитою сповіддю. У 1870-х роках Володимир Боніфатійович, за І. Франком, був серед плеяди «талантливых писателей и ученых, печатающих свои труды преимущественно на русском языке, но ставящих себе целью разработку украинской истории, этнографии, языка. Самые видные из них давно заняли почетное место в русской науке, как лингвист и этнограф А. Потебня, историк В.Б. Антонович, лингвисты П. Житецкий, Михальчук, В. Науменко, этнографы П.П. Чубинский и М. Драгоманов» [11, с. 141].

Далі перераховуються заслуги Антоновича-історика: «Опубликовал архивные материалы, освещающие самые основные вопросы социального и политического строя Украины в его историческом развитии (церковь, казачество, города, крестьянство, гайдамачество, колдовство), и совместно с Драгомановым начал критическое издание “Исторических песен южнорусского народа” (2 тома)» [11, с. 142]. У тексті І. Франка помилка. Правильна назва пісенного збірника «Исторические песни малорусского народа», а не «южнорусского».

На жаль, не зовсім повна і в усьому правильна Каменярева оцінка хлопоманства, задекларована у статті «Южнорусская литература», згодом була підхоплена і розтиражована як росіянами, так і українцями. Авторитет класика української літератури сприяв цьому.

Наступною великою публікацією І. Франка, у якій В. Антонович згадується вже не як лідер хлопоманів, а як діяч українства, став «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», уперше оприлюднений у Львові 1910 року. Аналізуючи стан української літератури у 1860-ті роки, автор виділяє три події, які найбільше, на його думку, вплинули на перебіг літературного життя в Україні у цей час. Ними були: ліквідація кріпосного права в Російській імперії, смерть Тараса Шевченка та видання журналу «Основа» в Петербурзі. Високо оцінивши роль «Основі» для розвою українства, Каменяр зазначив, що в ній «появляється цілий ряд нових письменників, яких праця заповнює 60-ті і 70-ті роки [XIX ст. — Автор]. З них найвизначніші були: Антонович, що помістив там свою статтю «Моя исповедь», Руданський, Кониський, Свидницький і інші» [11, с. 304].

Про хлопоманів загалом і про статті Т. Рильського в «Основі» зокрема у цій фундаментальній праці вже не згадується. Складається враження що дослідник свідомо вилучив хлопоманство не лише з польського, але й з українського контексту, залишаючи лише поляка (а не хлопомана) Антоновича, «що пізніше прийняв

православ'я» [11, с. 305]. Він характеризує Володимира Боніфатійовича, який писав «майже виключно російською мовою» [11, с. 306], як постать, що належить «до найвизначніших діячів українського духовного розвитку», і не стільки своїми писаннями, як своїм учительським і особистим впливом» [11, с. 306]. В. Антонович, на думку І. Франка, зробив «дуже багато до угрунтування того інтелігентського руху, що з українофільського зробився справді українським» [11, с. 306]. Особлива увага у характеристиках колишнього хлопомана тепер акцентується на його науковій, а не громадській праці. Нам видається, що такий акцент Іван Якович зробив цілком усвідомлено і не без впливу М. Грушевського. Можливо, у такий спосіб він намагався «українізувати» рух хлопоманів. Але чи потрібно українізувати те, що належить не лише нам? Питання залишається відкритим.

Безумовно, що проблема І. Франко і хлопомани на цьому не вичерпана. Вона потребує окремого спеціального дослідження. Її поглиблене опрацювання допоможе не лише підійти ближче до усвідомлення місця хлопоманства та його лідерів в українській історії та національному русі, але й привідкрити одну з малодосліджених сторінок у науковій біографії Каменяра.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице / В. Антонович // Основа. — 1862. — № 1. — С. 83–96.
2. Антонович Ірина Спогади про М.П. Драгоманова / Ірина Антонович // Михайло Драгоманов у спогадах / Уклали І.С. Гриценко, В.А. Короткий. — Київ: Либідь, 2012. — С. 66–83.
3. Михайло Драгоманов: авто життєпис / Уклали І.С. Гриценко, В.А. Короткий, М.В. Томенко. — Київ: Либідь, 2009. — 444 с.
4. Журавський Г. До питання про джерела освітньої діяльності старої Київської Громади / Г. Журавський // Записки Київського Інституту Народної Освіти. — 1930. — Кн. IV. — С. 125–136.
5. Из слідчої справи на Володимира Антоновича (1860-1862) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. — Т. 2. — Київ: Заповіт, 1997. — С. 21–39.
6. Короткий В.А. Міхал Чайковський і Володимир Антонович: «Українська школа» польської романтичної літератури і становлення українофільства: монографія / Віктор Короткий. — Вінниця. — ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. — 176 с.
7. Суспільно-політичний рух на Україні в 1856-1862 рр. / редкол. В. Корольюк та ін. — Т. 1. — Київ: Наукова думка, 1963. — 388 с.
8. Ульяновський Василь Володимир Антонович: образ на тлі епохи / Василь Ульяновський, Віктор Короткий. — Київ: Міжнародна фінансова агенція. 1997. — 218 с.
9. Франко Іван Зібрання творів у 50 т. Т. 48. Листи (1874-1885) / Іван Франко. — Київ: Наукова думка, 1986. — 767 с.
10. Франко Іван Зібрання творів у 50 т. Т. 49. Листи (1886-1894) / Іван Франко. — Київ: Наукова думка, 1986. — 810 с.
11. Франко Іван Зібрання творів у 50 т. Т. 41. Літературно-критичні праці (1890–1910) / Іван Франко. — Київ: Наукова думка, 1984. — 683 с.